

INTRODUKTION TIL
GEORG ENGELHARD LÖHNEYSSENS RIDEBØGER
I DET KONGELIGE BIBLIOTEK

AF

JESPER DÜRING JØRGENSEN

Georg Engelhard Löhneyssens ridebøger rager rent bogstaveligt højt op på foliohylderne mellem de øvrige talrige repræsentative bidrag til ridelitteraturen i det store format i Det kongelige Biblioteks samling af ridebøger.¹ Bibliotekets oprindelse som fyrstebibliotek fornægter sig ikke. Også med hensyn til indholdet skiller Löhneyssens ridebøger sig ud, om end bøgernes titler i al deres pompøse omstændelighed er temmelig tidstypiske. For overskuelighedens skyld, undlades det derfor at gengive de fuldstændige titler på de to rideværker, der først og fremmest skal behandles her. Det drejer sig om: *Von Zeumen, Gründtlicher Bericht des Zeumens*, 1588 og om tobindsværket: *Della Cavalleria*, 1609–10.²

At Löhneyssens rideværker allerede i samtiden noteredes som bibliografiske sjældenheder, giver en ekstra herlighedsværdi, eftersom biblioteket besidder tre af de fire udgaver, som disse sjældne bøger nåede at komme i, og tilmed har Löhneyssen egenhændigt signeret to af bindene.³

¹ KB's bøger om ridekunst findes hovedsageligt i Udenlandsk Afd. Ældre Saml.: Fol. i kat. 9, 4to. i kat. 54, 8vo. i kat. 125. Desuden i kataloger vedr. militaria.

² Se fortegnelsen over Löhneyssens værker efter artiklen.

³ *Della Cavalleria* ... 1609–1610. I begge bind har Löhneyssen underskrevet fortalen, men de to bind er kommet til biblioteket på to forskellige tidspunkter. *Della Cavalleria* ... 1609 er indført i katalogen med Bøllings hånd efter katalogens afslutning i 1831. Formentligt er bogen indført en gang i 1840'erne. Proveniensen på dette værk kendes på nuværende tidspunkt ikke i detaljen. Det er ejermærket med A.R.V. Polentz 1675.

Bd. 2 af *Della Cavalleria* ... 1610 ... synes at stamme fra Conrad Wolfens bibliotek, selv om det ikke findes optaget i de to auktionskataloger, der blev trykt i 1713 og i 1730 over

Med Löhneyssens person og forfatterskab rammer man overraskende takter i renæssancens europæiske kultur- og boghistorie. Han var virksom på fire-fem områder, der hver især gensidigt kan belyse hinanden. Han var berider, og som sådan professionel udøver af ridekunsten; han indtog høje administrative poster ved to centraleuropæiske fyrstehoffer, og sluttelig var han forfatter, bogtrykker og egentlig også tilrettelægger af sine egne bøger. Vist en temmelig enestående kombination af kunst, håndværk og lærdom hos blot en enkelt person.

I *Deutsche Biographie* findes der i bind 19 s. 133–135 en ganske fyldig artikel om Georg Engelhardt Löhneyssen, men hans data synes ikke kendt, i alt fald findes de ikke anført, og derfor vil nogle få oplysninger om hans liv og virke være en nyttig baggrund for det følgende, der er et forsøg på at placere Löhneyssens ridebøger kultur- og boghistorisk i forhold til den europæiske ridebogstradition i slutningen af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede.

Georg Engelhardt Löhneyssen

Georg Engelhard Löhneyssen var ud af en gammel pfalsisk adelsslægt. Han fødtes den 27. marts 1552 i Witzlasreuth eller Seuckendorf i Oberpfaltz og han døde sidst på året 1622.⁴ Næppe mere end 18 år gammel kom han i tjeneste hos kurfyrst August af Sachsen (1526–1586), hvor han blev staldmester. I følge datidens opfattelse en langt mindre ydmyg bestilling end efter en nutidig målestok. I virkeligheden var Löhneyssen øverste chef for kurfyrstens heste- og stutterivæsen, d.v.s. en stilling, der nok så meget var forvaltende, som den gav anledning til praktisk ridning. Dømmer man bagklogt ud fra det forløb, som Löhneyssens karriere fik, og de interesser, hans skribentvirksomhed røber, er det sandsynligt, at han ved det kurfyrstelige hof gennemgik en grundig skole i praktisk forvaltning og administration.

I 1583 trådte han i tjeneste hos kurfyrstens svigersøn, daværende arveprins Heinrich Julius til Braunschweig-Lüneburg. Skiftede Löh-

Wolfsens bogsamling, da den blev solgt. Wolfen (1656–1730) var bibliotekar ved Det kongelige Bibliotek fra 1694 til sin død. Eksemplaret er mærket på permen med: ex b. W.

Gründtlicher Bericht ... 1588 hidrører fra Joachim Gersdorfs bibliotek og figurerer i den håndskrevne katalog over dette store privatbibliotek. Bogen er kommet til KB så tidligt som 1661, da Gersdorfs bibliotek indgik i KB som gave.

⁴ Michael Bötner i fortalen til 1624-udg. af *Della Cavalleria*.

neyssen end arbejdsgiver, fortsatte han dog i professionen som staldmester hos arveprinsen, og da denne blev landsherre i 1589, tog Löhneyssens karriere for alvor fart, således at han tillige blev Berghauptmann, d.v.s. øverste ansvarlige for hertugdømmets bjergværksdrift. Löhneyssen stod i hele sin karriere i høj gunst hos hertugen, og han blev ganske velhavende i hans tjeneste. I alt fald blev han i stand til at købe to godser i nærheden af Wolfenbüttel, Remlingen og Neundorf.

I Merians topografi over hertugdømmerne Braunschweig-Lüneburg fra 1654 skildres herlighederne på Remlingen bl.a. således:

„Der adeliche Sitz Remlingen ist Anno 1589 von dem damahligen Fürstlichen Braunschweigischen Berghauptmanne / Georg Engelhard von Löhneyssen / auff Italianische Manier / mit einem flachen Dache erbawet / auch mit einer weiten guten Ringmawr / darin dreissig Morgen Acker / ein sehr schöner Baumgarte / und drey Teiche mit begriffen / umbgeben worden. Es hat auch gemelter Berghauptmann / als ein sonderlicher Liebhaber guter Künste / an diesem Ort mit grossen Unkosten eine eigene Truckerey anrichten / auch unterschiedliche grosse Bücher / mit sonderlichen guten Letteren / allhie zu Remlingen trucken lassen ...“⁵ På dette trykkeri, som Merian omtaler så respektfuldt, trykte Löhneyssen sine bøger, på et par undtagelser nær. I tal ikke mange, kun 4 titler, men hver især håndgribelige udtryk for de områder, hvor han havde sit virke. Debuten som forfatter var *Gründtlicher Bericht des Zeumens*, Grüningen 1588, der således ikke blev trykt i Remlingen, men bogen har været medvirkende til at friste Löhneyssen til at optræde som bogtrykker. Den drejer sig om optømningen og brugen af varierende bidtyper overfor forskellige hestetyper, et temmelig konventionelt emne at behandle i 1500-tallets ridelitteratur, men som vi siden skal se, er Löhneyssens debutbog usædvanlig på flere måder i forhold til de fleste af tidens bidbøger.

Herefter hengik 21 år, før Löhneyssen igen ytrede sig litterært. Det skete med tobindsværket *Della Cavalleria*, Remlingen 1609–10. Havde *Gründtlicher Bericht*, 1588 været et omfattende og smukt værk, kom det unægteligt til at syne mere beskedent i forhold til dette nye arbejde, der udgør Löhneyssens bogtrykkerdebut. Som begrundelse for selv at agere bogtrykker, nævner Löhneyssen i fortalen til et senere værk, *Aulico Politica*, Remlingen 1622, at dette skete for at undgå eftertryk af egne værker, og Löhneyssen nævner i den forbindelse, at han i 1609 har

⁵ Matthæus Merian: *Topographia der Herzogtümer Braunschweig und Lüneburg*, Frankfurt 1654, bd. V, s. 175.

Det kobberstukne portræt af Löhneysen omgivet af sine 16 aners våbenskjolde og med Michael Bötners æredigt. Fra Georg Engelhardt Löhneysen: *Della Cavalleria Das ist: Gründlicher... Bericht von allem was zu der... Reuterey gehörig*. Remlingen 1624. Portrættet blev oprindeligt bragt i Georg Engelhardt Löhneysens *Aulico Politica*, Remlingen 1622.

måttet lide den tort, at bogtrykkeren og forlæggeren Wilhelm Hoffmann fra Frankfurt a.M. dette år har dristet sig til at eftertrykke ridebogen fra 1588.⁶ Anden del af 1609-værket kom året efter, og denne del,

⁶ Michael Bötner gentager episoden i fortalen til *Della Cavalleria... 1624*. Det drejer sig om flg. skrift: *Zwey gute und sehr nützliche Bücher von Stangen und Mundstücken / samt einer beschreibung der complexion und natur der pferdt / dessgleichen ein bewerter tractat von rossartzeney: und wie einem pferdt in mancherley zufällen zu helfen sey... Welcher obgedachter bücher / das erst durch... Johan von Fiorentini... das ander durch... Georg Engelhard Löneysen... zuvor in truck gegeben... jetzundt aber wider auff das new mit vielen und allerhandt stangen und mundstücken: insonderheit aber mit vielen ungerischen dessgleichen nie im truck gewesen ist / vor allerhandt pferdt / gemehrt und verbessert*. Frankfurt am Mayn, Getruckt durch Matthis Becker in verlegung Wilhelm Hoffmans, 1609.

G. W. Schrader omtaler desuden i *Biographisch-Literarisches Lexicon der Thierärzte aller*

der kan anskues som et selvstændigt arbejde med særskilt titelblad og fortale, havde flg. titel: *Das ander Theil. Gründlicher Bericht vom Zeumen und ordentliche Ausstheilung der Mundstück und Stangen*, 1610. I det nye værk har Löhneyssen indlemmet bogen fra 1588 om biddenes virkemåde.

I 1617 fulgte et smukt værk om bjergværksdrift, men desværre besidder Det kongelige Bibliotek ikke denne bog: *Bericht vom Bergwerck Wie man dieselben Bauen und in guten Wolstandt bringen soll sampt allen darzu Arbeiten Ordnung und rechtlichen Process. Beschrieben durch G. E. Löhneyss: Fürstlichen Braunschweigischen Berghauptmann. Mit Röm: Kay: May: Freyheit nicht nachzudrucken Anno 1617*. Ved denne lejlighed har Löhneyssen åbenbart foretrukket at forlægge sit trykkeri til Zellerfeld.

I 1622 blev den sidste bog, som Löhneyssen selv nåede at fuldende, færdigtrykt, men hele oplaget blev efter hans ønske holdt hemmeligt og måtte først frigøres efter hans død. Titlen på denne nye bog er: *Aulico-Politica. Darin gehandelt wird. Von Erziehung. Junger Herrn*. Remlingen 1622.⁷ I denne bog har Löhneyssen nedlagt sine erfaringer gennem et langt liv som hofembedsmand og administrator. Med den grundighed, der kendetegner ridebøgerne, er resultatet blevet en komplet håndbog i administration, hofmandsliv og statskunst. Ved at holde bogen hemmelig ud over døden sikrede Löhneyssen sig friheden til at fremsætte indskreivelser, synspunkter på hoffliv og administration. Han lod døden reservere sig det sidste ord.

Sådan gik det ikke med en omarbejdelse af ridebogsværket. Her betød døden utidig afbrydelse sidst på året 1622. Hans to sønner fortsatte projektet, idet de fik en vis Michael Bötner fra Eisenach til at fuldende denne udgave af *Della Cavalleria*, der udkom på Löhneyssens fødselsdag 1624 som det sidste produkt fra trykkeriet i Remlingen, idet Löhneyssens gods og trykkeri blev offer for Trediveårskrigens urolige forhold. Herved fik Löhneyssens ambitiøse værker hurtigere, end det ellers ville have været tilfældet, status af bibliofile sjældenheder.⁸

Zeiten und Länder, Stuttgart 1863, S. 8 et skrift, der også kan være tappet fra Löhneyssens værker: *Hippopronia, das ist Gründliche und ausführliche Beschreibung von Art und Eygenschaft der Pferd*, Frankfurt a M. 1612. G. W. Schrader har ikke noget kendskab til, at Löhneyssen ufrivilligt har bidraget til Hoffmanns publikation fra 1609, ialt fald nævner han intet herom under omtalen af skriftet, som han alene henfører til Johan von Fiorentini.

⁷ Se værkfortegnelsen sidst i artiklen.

⁸ Se værkfortegnelsen sidst i artiklen.

Ridekunsten og ridebogstraditionen 1550-1624

Tre ting er forenet i den klassiske ridekunst: Natur, praktisk militær anvendelighed og kunst. Det er tilsyneladende en paradoksal forening mellem noget utroligt kunstigt og noget naturbetinget, men kun tilsyneladende. Mennesket har med ridekunsten netop ikke indexerceret eller fremelsket noget fremmed eller kunstigt hos hesten, men derimod udnyttet og systematiseret en række egenskaber og gangarter, som hesten, navnlig hingsten, besidder naturligt. De fleste heste er fra naturens side i stand til at udføre en god del af de øvelser, der indgår i ridekunsten uden bistand fra rytterens side. Rytteren er tværtimod et problem for hesten, idet hans tilstedeværelse ovenpå dyret forskyder det naturlige tyngdepunkt, og herved medvirker rytteren til at gøre det oprindeligt naturlige vanskeligere at udføre for hesten. I den klassiske ridekunst skelner man mellem „skolen på jorden“ og „skolen over jorden“.

I den første indgår en række gangarter, volter og vendinger, mens den sidste indeholder en række spring, hvorved hesten i større eller mindre grad slipper jorden. Under disse spring kan hesten tillige udføre forskellige spark, hvilket sidste ikke alene kan tage sig imponerende ud, men flere af disse øvelser kunne tillige udnyttes i kamp-situationer. Det vil føre for vidt her nøjere at gennemgå disse forskellige øvelser og deres udførelse, men man kan konstatere, at der i løbet af 1500-tallet tilsyneladende sker en opblomstring af ridekunsten i den forstand, at der i dette tidsrum trykkes adskillige bøger om ridning. Men det siger sig selv, at en eftertid kan have vanskeligt ved at vide, om fænomenet „mange bøger om ridekunst“ i virkeligheden er et udtryk for en ridemæssig udvikling, eller om fremkomsten af ridebøgerne snarere tyder på dynamik indenfor bogtrykkerkunsten end indenfor ridekunsten?

Man kan forestille sig, at den voldsomt forøgede trykte kommunikation omkring ridekunst på sin side fremkaldte en voksende interesse for også at udøve ridekunst, og at det ene derved har virket forstærkende på det andet, således at en ridemæssig udvikling faktisk blev følgen. Under alle omstændigheder kan man påvise, at ridekunsten i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet med udgangspunkt i den militære ridning udviklede sig i en retning, hvor ridekunsten uden praktisk formål i stigende grad blev et mål i sig selv. Slutfasen kan dog først aflæses i løbet af 1700-tallet, hvor den førte til en klar skelnen

mellem „Manège de Guerre“ et „l'Ecole du Manège“⁹ og det vil være rimeligt at antage, at den forøgede, trykte kommunikation om ridekunst er årsag til, at udviklingen frem mod den rene skoleridning overhovedet blev sat i gang, idet den boglige teoretiseringen over ridekunstens væsen i sig selv var en katalysator. Herved bidrog ridebøgerne til at etablere ridekunsten som et fælles europæisk modefænomen underlagt forbavsende ensartede konventioner.

Da Löhneysen virkede, var man ikke nået så langt, at man skelnede skarpt mellem den militære ridning og den rene manege-ridning. Begge dele tjente det samme formål: At bidrage til skabelsen af den fuldendte kavaller, hvis færdigheder til hest gjorde ham lige egnet til krigstjeneste og til renæssancehoffets repræsentative formål, prægtige optog, ridderspil eller karruselridning. Gjaldt det krigen eller kunsten, skulle kavaleren kunne gøre sig, vinde ære, karriere og rigdom. Især det sidste havde Löhneysens bevågenhed. Den udvikling Löhneysens ridebogsproduktion udviser, er i virkeligheden næsten identisk med den genre-mæssige forskydning af ridebogen fra den rene håndskrevne bidbog til den trykte mere eller mindre encyklopædiske ridebog.

I 1500-tallets ridekunst var man i meget høj grad opmærksom på netop biddets indvirkning. At denne særlige ridekunstens teknologi optog datidens beridere, har sin grund i det forhold, at man ved hjælp af det mere eller mindre skarpe bid havde en enkel metode til at gøre hesten lydige overfor rytteren, let flyttelig og let at dreje og vende, hvilket selvsagt kunne være afgørende i kampsituationer, idet biddet så at sige overflødiggjorde en mere forfinet vægt- og schenkelhjælp ved drejelige bevægelser. I denne periode var det om blot at gøre hesten så let håndterlig som mulig. Man interesserede sig ikke nær så meget som i den senere barok- og rokokotid for at opbygge hesten muskulært eller skulpturelt.

Næppe nogen anden tidsalder i ridekunstens historie kan byde på så mange forskellige bidkonstruktioner og anvisninger på deres virkemåde som slutningen af 1500-årene og begyndelsen af 1600-årene. Ikke at der nødvendigvis blev skabt nye konstruktioner i perioden, men under alle omstændigheder er der aldrig givet så differentierede fremstil-

⁹ Manège de Guerre og Manège d'Ecole. Opdelingen skyldes formentligt oprindeligt den berømte franske berider Francois Robichon de la Guérinière, hvis berømte ridebog *Ecole de Cavalerie Contenant la Connoissance l'instruction et la Conservation du Cheval*. Paris 1733 blev toneangivende langt frem i tiden.

linger af de forskellige bids funktion og indretning som på denne tid, hvilket bl.a. understreges af forekomsten af tegnede og kolorerede bidbøger fra denne periode. Bidbøgerne er ikke ridebøger i streng forstand, idet de ikke beskriver egentlige rideøvelser, men de er alene koncentreret om at give en detaljeret billedlig fremstilling af de enkelte bid, og i tilknytning hertil en kortfattet tekst med anvisning af deres virkemåde, der supplerer og uddyber den tegnede fremstilling.

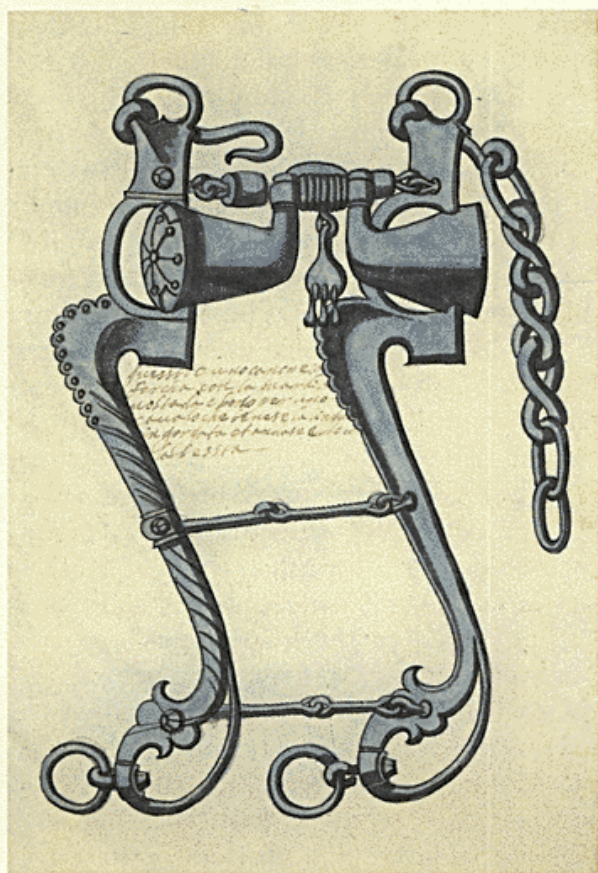
I Det kgl. Biblioteks Håndskriftafdeling findes bl.a. to eksempler på denne type bidbøger, Thott 294, fol. og Gammel kgl. Samling 374, fol. Førstnævnte er på tysk, den sidste på italiensk. Især denne er interessant for nærværende emne, idet den er forsynet med en art fortale eller dedikation til fyrst Cosimo af Medici.¹⁰ Fortalen er dateret til begyndelsen af december 1607. Men nok så væsentligt klarlægges det i fortalen, hvorledes bidbogen er blevet til. Tegningernes ophavsmand, en italiensk berider, hvis navn beklageligvis ikke kan tydes fuldstændigt,¹¹ nævner, at han har haft bidtegningerne fra sin tid som berider hos kejser Rudolf II, og han har det håb, at hans nuværende herskab vil samle dem i en bog gjort til hans minde. Efter bindet at dømme, et samtidigt typisk gedigent italiensk hvidt pergamentsbind, har Cosimo II opfyldt beriderens ønske. Den lille historie viser, at bidtegninger og tilhørende tekst næppe altid har været tænkt som bøger, men mere været et teknisk materiale, bestemt til undervisning eller måske til konstruktionsformål. Den tyske bidbog, Thott 294, fol. modsiger dog i nogen grad dette synspunkt, thi her står vi med et håndskrift, der i højere grad har balance mellem tekst- og billedside, og hvor dispositionen af teksten tydeligt viser, at ophavsmanden har tænkt i boglige baner. Både tekst og tegninger er udført med stor omhu. For det første er håndskriftet udført på knækket folio, med margin og med kalligraferede initialer og førstelinier flere steder, således at det ser ud til at være udført af en professionel skriver, ganske i modsætning til Gammel kgl. Samling 374, fol., hvor tekstsiden er yderst kortfattet og tilmed meget henkastet udført, hvilket også gælder dedikationen til fyrsten.

Sammenligner man disse to håndskrifter med Löhneysens bog fra

¹⁰ Formentlig Cosimo II de Medici af Toscana, 1590–1621.

¹¹ I John Erichsens katalog over GKS er håndskriftet og dets ophavsmand anført således: Il Cavaliere Compagnons tegninger mest over Stænger til Bidslær. Resten af navnet er vanskeligt at tyde p.g.a. papirets tilstand, og har åbenbart også været det for John Erichsen. En digitalisering af navnet synes at give flg. resultat: Il Cavaliere Compagnon Coglo eller Caglo.

G.k.S. 374, fol. En af de farvelagte tegninger fra II Cavalere de Compagnons... bidbog. Tegningen viser et af de typiske bid, der anvendtes på Löhneyssens tid.

1588, *Gründtlicher Bericht* vil man hurtigt se en iøjnespringende ydre lighed: Formatet. Alle tre bøger har næsten samme mål: 42 × 33 cm. De variationer, ca. 1 cm, der kan konstateres, skriver sig antageligt fra indbinding eller beskæring. Det betyder, at det format Löhneyssen har valgt for at realisere en fast målestok, hvor biddene kunne tegnes i naturlig størrelse, må have været almindeligt forekommende i forvejen i de håndtegnede bidbøger. Med sin trykte bog systematiserer, eller rettere definerer Löhneyssen blot en målestok, den romerske palme,¹² der i de håndtegnede bidbøger må have været anvendt rent praktisk eller konventionelt uden megen overvejelse. På andre måder repræsenterer disse tre bøger tre stadier i en udvikling frem mod den egentlige ridebog, eller: – da de hver især næsten er samtidige – de udgør tre

¹² Den romerske palme = 9,5 cm.

forskellige former for behandling af samme emne, sandsynligvis fordi hensigt og formål med den enkelte bog har været forskelligartet.

Ophavsmanden til Gammel kgl. Samling 374, fol. har ikke oprindeligt haft noget litterært formål med sine bid og hestetegninger, men som han demonstrerer i sin dedikation, ender han alligevel med at få litterære ambitioner: Der skal være et minde i form af en bog over ham og hans virke. Derimod har forfatteren til Thott 294, fol. tydeligvis fra begyndelsen haft et ambitiøst litterært formål, idet han har udformet eller ladet håndskriftet udforme som en prægtig bog.

For Löhneyssens vedkommende stillede sagen sig noget anderledes. For det første har han efter egne oplysninger fået et pålæg fra kurfyrsten om at udfærdige en beretning om biddenes virkemåde og konstruktion med anvendelse af en nøjagtig målestok, og allerede her giver det sig selv, at denne ordre bedst udføres i trykt, boglig form. For det andet kan han have set en inspiration i Mang Seutters bidbog fra 1584,¹³ hvor bidgengivelserne ganske vist er fine kobberstik, mens Löhneyssen har valgt træsnit til sine. I alt fald kan han have fået ideen til det ovale titelfelt i 1588-bogen fra Seutters bog; men Löhneyssen lod det ikke blive ved biddene. Med sin bog søger han at sætte biddenes anvendelse i relation til hestens natur og psyke på en systematisk måde, og *Gründtlicher Bericht* ... er ikke alene en bidbog, men nok så meget en ridebog, idet Löhneyssen i en række indledende kapitler gennemgår hestens ydre og dens temperament. Han behandler visse elementære ride-mæssige forhold, bl.a. hvorledes rytteren skal sidde, hvorledes hesten skal føre hals og hoved, og hvorledes rytteren kan afvæne forskellige ridemæssige unoder hos hesten. Først efter disse indledende kapitler, der optager 45 sider af bogens i alt 122, går Löhneyssen over til at beskæftige sig med de forskellige bidtyper.

Det vil føre for vidt her at gennemgå *Gründtlicher Bericht*, 1588 detaljeret, men man kan fastslå, at hestens natur og temperament spiller en væsentlig rolle for Löhneyssen i hans bedømmelse af biddenes anvendelighed, og han ser således anvendelsen af biddene som værende afhængig af en større naturgIVEN sammenhæng. Ridekunsten er afhængig af naturen, om end naturen skal nyttiggøres og forbedres gennem menneskelig udnyttelse af det naturgivne.

Med *Della Cavalleria*, 1609 udvides og uddybes denne synsvinkel betydeligt, idet det naturgivne og det kultiverende forbindes på flere planer. Allerede på bogens kobberstukne titelblad kommer det til

¹³ Mang Seutter: *Ein schönes und nützliches Bissbuech, darinnen* ... Augsburg 1584.

udtryk. Titelkobberet i barokstil udgør en slags alter, flankeret af to søjler og opdelt i tre niveauer med forskellige motiver vedrørende ridekunst og hestevæsen, ledsaget af forskellige vers og sentenser. På øverste plan vises fra venstre til højre tre usadlede heste på en fælles baggrund af et „romantisk landskab“ med borge eller romantisk tilgroede ruiner. Perspektivet følger en afgrund eller en flod, hvorover der fører en bro, ud mod en fjern by med tårne og tinder. Over hesten til venstre står der: „Ich Schew weder Waffen noch Macht/ damit habe ich manchen zu Ehrn bracht“. Hesten i midten har hovedtøj pålagt og udfører en levade: „Ein gut Pferd/ Ist ehren werth“. Hesten i højre side, der er ganske uden optømning siger: „Meine Tugendt wird hoch gepreist/ Mehr dann keins Thiers auffm Erdenkretz“.

Midterfeltet flankeres ud over søjlerne af en ridder i harnisk i venstre side og i højre af en marskal eller en hofmand. Figurerne adskilles af det ovale titelfelt. Bortset fra påklædningen er de to figurer ens, med samme ansigt og samme skæg, hvorfor man må tro, at det drejer sig om samme person. Under ridderen står: „Virtute duce“ (Dyden skal lede). Under marskallen hedder det til gengæld: „Comite Fortuna“ (Lykken skal følge).

Følgelig må man få den opfattelse, at fremstillingen illustrerer et heldigt karriereforløb, der med de latinske sentenser underlægges et optimistisk, moralsk memento. I nederste plan rækker berideren hånden med hovedtøj og bid frem mod en flok heste på græs, idet han siger:

„Ich stehe alhie und sehe euch an
Wegn eur gstalt und Complexion
Und was Ich euch hinfort wil lehrn
dadurch eur Lob und Tugendt vermehren“

For så vidt rummer dette titelkobber hele kernen i Löhneysens ridebog. Fra øverst til nederst vises hestens betydning som naturgivent væsen for mennesket. Hesten kan fremfor nogen anden skabning løfte mennesket til ære og berømmelse, og derfor må den menneskelige ambition tillige være underlagt en moralsk målestok, sådan som det udtrykkes via de latinske sentenser i midterfeltet. Det nederste plan demonstrerer spændingen mellem det naturgivne og det kultiverende. Men med den optimistiske holdning, som Löhneyssen lader sin berider udtale, peges der frem mod en tankeverden, som først findes fuldt udfoldet i løbet af 1700-tallet.

Della Cavalleria. . . 1609–10 rummer 8 dele eller bøger, der hver især

Det kobberstukne titelblad fra Georg Engelhard Löhneysen: Della Cavalleria Gründtlicher Bericht von allem was zu der Reutterei gehörig und einem cavallier davon zu wissen gebürt. Mitt Röm Kay Privilegio. Remlingen 1609.

drejer sig om et emne indenfor ridekunsten eller hestevæsenet som sådan. Men nok så karakteristisk er det, at Löhneyssen forud for denne inddeling i bøger har sat en indledning på godt 50 sider, der ikke først og fremmest drejer sig om ridekunst, men om uddannelse af den unge adelsmand og hans karriereplanlægning enten som lærd, soldat, hoffemand eller som økonom i almindelighed. Åbenbart de karrieremæssige muligheder, der tegnede sig for den unge standsperson af mandkøn i Löhneyssens verdensbillede, og dette afsnit er i virkeligheden en slags forløber for den langt mere omfattende behandling, som Löhneyssen sidenhen skulle give emnet i *Aulico-Politica*, 1622.

Det har været væsentligt for Löhneyssen at se ridekunsten i en relevant social ramme, og det understreges af, at han i slutningen af sit kapitel om uddannelsen af den vordende kavaler ligefrem opstiller et budget og en organisationsplan for et ridderligt akademi. Et klart eksempel på Löhneyssens praktiske, økonomiske sans, når han anbefaler, at et sådant akademi indrettes i byer, hvor der i forvejen findes universiteter. På den måde har man fordel af det lærde miljø og billige lærerkræfter ved hånden, idet han forudsætter, at de lærde fra universitetet vil betragte det som så ærefuldt at undervise standspersoner, at de ingen løn behøver, men alene kan spises af med passende foræringer. Ganske anderledes end beslagsmed, berider, fægtemester og dansemester. Disse specialister tildeles i Löhneyssens budget solide lønninger strækkende sig fra 300 til 500 Thaler årligt. Når tingene afvejes sådan, skyldes det ikke, at Löhneyssen har næret foragt for boglige kunster, men som den drevne økonom han var, har han vidst at spille på de lærdes snobben for standspersoner.

Dette afsnit, der udgør en selvstændig bog, bliver i sammenhæng med de 8 bøger om ride- og hestevæsen en slags overordnet ramme i værkets komposition, indenfor hvilken næsten alle ridekunstens og hippologiens aspekter behandles. Alt fra stutteri- og veterinærvæsen til de forskellige discipliner indenfor ridderspillet, fyrstelige optog, samt anvisninger på at bygge forskellige slæder og kaner beregnet til allegoriske optog og andre repræsentative formål. Det forstår sig, at Löhneyssen ikke nøjedes med at fremstille disse emner i ren tekstlig form. Tværtimod lod han sine eksempler på fyrstelige optog og ridderspil eller ridekunstens forskellige øvelser fremstille i prægtige kobberstik.

Resultatet blev en storslået, illustreret håndbog af nærmest encyklopædisk karakter, og man kan derfor spørge om, hvilke bogmæssige traditioner Löhneyssen har øst af eller bidraget til. Er værket en nyskabelse på alle områder eller kun i nogle henseender? Eller måske slet

ikke? Var Löhneyssen blot en pragtelskende kompilator af andres arbejde eller er *Della Cavalleria* ... et originalt, banebrydende værk indenfor ridelitteraturen?

Den første, der forsøgte at afklare disse problemer, var den Michael Bötner, som Löhneyssens sønner satte til at afslutte den reviderede udgave af *Della Cavalleria*, som døden havde forhindret Löhneyssen i selv at færdiggøre. Hvilken baggrund eller funktion der gjorde, at netop Michael Bötner skulle få denne opgave, vides ikke. Han synes ikke at have sat sig mange spor i historien: Et latinsk æredigt under Löhneyssens portræt, oprindeligt sat foran i *Aulico Politica*, men genbragt i 1624-udgaven af ridebogen, og så den fortale, han forsynede bogen med, og hvorunder han satte sit navn: Michael Bötnerus Ischnach: Thuring. Gennem den stil, som Bötner holder i fortalen, og via hans digt, kan man dog få en vis forestilling om hans virke.

Bötners fortale kan virke noget cancelliagtig. Den er tautologisk ordrig, hyppigt isprængt latinske betegnelser, side om side med de tilsvarende tyske synonyme, og det giver indtryk af, at Bötner må have været en skribent, der har været ivrig efter at demonstrere lærdom. Men det må medgives, at netop dette ordrige stillag tillige var meget karakteristisk for den gryende barok i begyndelsen af 1600-tallet. Bötner kan have været en slags sekretær eller medhjælper for Löhneyssen. Han nævner i fortalen, at han i Löhneyssens levetid dagligt har haft lejlighed til på familiær måde at samtale med ham om emnet, og han må derfor have været fortrolig med det i forvejen. Berider har han dog næppe været, ellers havde han efter al sandsynlighed gjort opmærksom på det. I øvrigt karakteriserer Bötner selv beridere som „illitterater“, og som en sådan har han tydeligvis ikke ønsket at blive betegnet. Michael Bötners person er imidlertid mindre væsentlig i denne sammenhæng end det vidnesbyrd, han aflægger med sin fortale.

Denne er et forsøg på en analyse af den sammensathed, som Löhneyssens arbejde opviser. Bötners situation som udgiver af en andens værk har ikke været helt ligetil, og det er ganske naturligt, at han under redaktionsprocessen af det foreliggende materiale nøje har måttet overveje forudsætninger og rammer for det værk, han havde overtaget, og gennem hans grundige fortale kan man få indblik i de litterære traditioner, Löhneyssen forholder sig til. At Michael Bötters analyse næppe er helt konsekvent eller klart oplysende på alle punkter, skyldes det forhold, at han, som ansat til at udgive Löhneyssens bog, ikke har kunnet forholde sig frit til stoffet; det mærkes tydeligt, at han er meget loyal overfor Löhneyssen.

Al veltalenhed til trods, er Bötner ret tilbageholdende med at nævne andre forfattere til ridebøger, som Löhneyssen kan have anvendt. Der er et iøjnefaldende skævt forhold mellem det omfangsrige værk, og de meget få konkrete henvisninger til kilder, som Löhneyssen må have trukket på. Følgende citat fra fortalen, hvor spørgsmålet om kilder og arbejdsmetode behandles, er karakteristisk for Bötners balanceren mellem loyaliteten overfor arbejdsgiverne og eget behov for at angive forudsætningerne for værket:

„Nicht zwar / dass es eben *originaliter et principaliter* alles aus dieses Löhneysen gehirn entsprungen / oder eigentlich und allein seine *Res* und *Inventa* weren. Denn es ist und bleibt unwidersprechlich war / und er bekennet es alssbald am ersten Blad der vorigen andern *Edition* selbsten / dass viel fürnehme / erfahrne Rittermässige / und andere Personen / albereit vor langen Jahren / theils auch noch newlicher kurz verwichener Zeit / in Lateinischer / Italiänischer / Hispanischer / Französischer / Englischer und Deutscher Sprach / hiervon ganz nüzlich geschrieben / Immassen denn S. Gestr. solcher statlichen Reit=und Zaumbücher in fremd=und Deutscher Sprach theils gedruckt / meistentheils aber geschrieben / und darinnen künstliche *Figuren* und *Inventiones* , mit schönen Farben gerissen / eine ziemliche gute Anzahl bey einander gehabt / die ich allesamt selbsten gesehen / und meistentheils für *manuscripta* erkant“.¹⁴

Disse bemærkninger afslører forskellige væsentlige forhold omkring Löhneyssens kilder og den tradition, han forholder sig til. Man kan i al korthed gøre informationsværdien op på denne måde: Löhneyssen har ikke selv fundet på det, han beskriver, og han har både benyttet mundtlige og skriftlige kilder. Sine skriftlige kilder har han taget fra de kendte store sprogområder i Europa, Italien, Spanien, Frankrig og England, endvidere har han benyttet kilder på latin. Endelig har hans materiale bestået af både trykte og håndskrevne ridebøger, og i flere tilfælde har det drejet sig om illustrerede kilder, og der synes at have været en overvægt af håndskrifter.

Michael Bötner angiver selv at have set Löhneyssens materiale og haft lejlighed til at vurdere det, men alligevel nævner han ingen forfattere eller titler på bøger, som Löhneyssen har haft eller har benyttet; i stedet ytrer han diplomatisk, at det statelige værk, som Löhneyssen har frembragt, kun skal tjene til det fælles bedste, og at han derfor ikke har fundet det rimeligt at nævne nogen kilde eller forfatter særskilt.

¹⁴ Michael Bötner i fortalen til *Della Cavalleria*, 1624.

Imidlertid er Bötner kun tilbageholdende med at nævne andre forfattere og bøger, når det gælder ridekunsten. Drejer det sig om de øvrige områder, adels- og hofmandsuddannelsen samt veterinær- og avlsområdet, er han langt fra så karrig med henvisninger. Grunden til denne forskel med hensyn til kildebehandlingen er nok temmelig elementær: Ved fremstillingen af både det veterinære og ikke mindst af spørgsmålet om adelsopdragelsen, bevæger Löhneysens bog sig indenfor etablerede litterære traditioner, der også på Löhneysens tid havde sine anerkendte mestre, som Löhneyssen har måttet forholde sig til, hvis hans læsere skulle tage hans tanker om adelsmandens uddannelse og etik alvorligt, og følgelig bestræber Bötner sig for loyalt at nævne de „rigtige“ navne, der kan sætte Löhneysens tanker i relief. Med hensyn til hofmandens uddannelse og etik er det skikkelser som Lycurgus, Lucian og Erasmus af Rotterdam. Han forudsætter dog så megen viden hos læseren, at han ikke ulejliger sig med at nævne, hvilke skrifter han tænker på. Samme fremgangsmåde anvendes i introduktionen til de avls- og veterinære dele af Löhneysens bog. Her er det Xenofon, Simon fra Athen og Iohannes Ruellius, samt den i Löhneysens samtid helt aktuelle Marx Fugger,¹⁵ der må holde for.

Anderledes forholdt det sig på denne tid med ridekunstens litterære tradition. Her gjaldt det ikke om at legitimere sin viden ved at fremstå som „lærd name-dropper“, men om at reklamere for sig selv. Mon ikke dette er grunden til, at Bötner er så tilbageholdende med at henvise til konkrete ridebøger og til andre skrivende beridere. Det har været væsentligt for ham at præsentere Löhneysens værk som et selvstændigt produkt, uden at han derfor har kunnet påstå, at Löhneyssen selv har fundet på det hele.

Hvilke kilder kan Löhneyssen så have betjent sig af? For så vidt er det en forholdsvis enkel opgave, da ridebogslitteraturen endnu i 1500-tallets slutning var overskuelig, men komplikationer findes selv på dette område. Det voksende internationale marked for ridebøger i det sene 1500-tal skulle hurtigt vise sig at blive en slagmark for forlæggernes gensidige strandhugst og pirateri hos de enkelte ridebogsforfattere. Resultatet blev derfor, at det bibliografiske landskab hurtigt blev til et forgroet vildnis, hvor man kun på omstændelig måde kan bane sig vej.

¹⁵ Man kan naturligvis ikke vide, hvilke udgaver der sigtes til, men det kunne meget vel være: Xenofon: *De Tractandis Equis... quæ disputatio de curadis Equis...* Lipsiæ 1556. Iohannes Ruellius: *Veterinaria medicnæ Libri I-II*, Kölln 1530. Marx Fugger: *Wie und wo man ein gestüt von guten edlen kriegsross aufrichten underhalten und erziehen soll*, Augsburg 1578.

De utrykte tegnede bidbøger har uden tvivl været begyndelsen, men efterhånden vandt de trykte ridebøger frem. I Tyskland havde Mang. Seutter i 1584 udgivet en trykt bidbog, *Ein schönes und nützliches Bissbuch*, Augsburg 1584. Sandsynligvis den første trykte bidbog på tysk. Beklageligvis findes denne udgave ikke i Det kongelige Bibliotek længere; derimod ejer biblioteket en udgave fra 1614. Löhneyssen må have kendt og ladet sig inspirere af Seutters 1584-udgave ved udarbejdelsen af *Gründtlicher Bericht*, 1588. Han synes i sin 1588-bog at have plagieret det elegante ovale titelfelt, der findes på Seutters bog. Men fraset dette domineres perioden langt overvejende af bidrag fra italienske beridere. Det er navne som Caraccioli med bogen *La Gloria del Cavallo*, 1566 og Cesare Fiaschis *Trattato Dell'Imbrigliare, Atteggiare, et Ferrare Caualli*, 1556. Først og sidst er det neapolitaneren Federici Grisones *Gli Ordini di Cavalcare*, der var helt afgørende.

Grisones bog, der udkom i Neapel i 1550, er den første trykte ridebog, der fik international betydning. En ny udgave kom 1552 i Venedig, og herefter udsendtes den med mellemrum skiftende fra to til fem år gennem resten af århundredet. Det kan i den forbindelse noteres, at den italienske udgave, der findes på Det kgl. Bibliotek, er en sen udgave fra 1590. Også Cesare Fiaschis værk om ridekunsten, der udkom i Bologna i 1556, slog kraftigt igennem. Det bestod af tre bøger, en om tøjling og bid, en om ridekunst og sluttelig en om beslaget. Ligesom Grisones bog optryktes dette værk i Venedig i mange udgaver. Det kgl. Biblioteks eksemplar er fra 1603.

Caracciolis bog oplevede ligeledes adskillige oplag. På Det kgl. Bibliotek findes to udgaver fra 1589 og 1608. Grisones bog oversattes først i Frankrig, hvor den første oversættelse eller bearbejdelse udkom i 1559, og den genoptryktes i næsten samme tempo som i Italien. *Gli Ordini di Cavalcare* spredtes desuden hurtigt til Spanien, Portugal og England. Den oversattes dog ikke til de skandinaviske sprog, men kom til gengæld i en meget stærkt bearbejdet form på tysk i 1570, udarbejdet af Georg Fayser, der Jüngere. Faktisk er Grisones den eneste ridebogsforfatter, som Löhneyssen direkte henviser til. Det sker i *Della Cavalleria* ... 5. bog side 226, hvor han gennemgår taktmæssigheden i nogle spring og gangarter. En sammenligning mellem dette afsnit og det tilsvarende i Faysers oversættelse viser, at Löhneyssen næppe har støttet sig til Fayser. Men sandsynligvis har han alligevel hæftet sig stærkt ved denne udgaves ydre form, og det vil derfor være nyttigt at se nærmere på Faysers oversættelse.

Ligesom Bötner har Fayser næppe været berider. I denne forbindelse

er det derimod afgørende, at han har været det italienske sprog mægtig i en sådan grad, at boghandleren Willer i Augsburg i 1568 gav ham til opgave at udarbejde en tysk udgave af Grisones berømte værk.¹⁶ Faysers arbejde afviger fra de italienske udgaver, og er i virkeligheden at betragte som en temmelig selvstændig bog. Den blev en succes og genoptryktes flere gange i de følgende år.¹⁷ Löhneyssen har sikkert ved siden af Faysers udgave kendt en eller flere af de mange italienske udgaver af Grisones bog, men Faysers tyske udgave må alt andet lige have været væsentligst for ham.

Den har øjensynligt virket ansporende på Löhneyssen både typografisk og med hensyn til illustrationer. Faysers udgave er ganske i modsætning til den italienske original og til hovedparten af de italienske ridebøger en udpræget prestigeudgave i folio, og den er langt rigere illustreret med træsnit end de italienske udgaver. Disse er alle enten kvart- eller oktavudgaver og nøjsomt illustreret, idet illustrationerne i dem dels består af bidgengivelser dels af nogle få voltediagrammer uden gengivelse af rideøvelser. Det skal dog betones, at de italienske udgaver alle er eksempler på fremragende boghåndværk, præget af dybtgående professionalisme, men ikke desto mindre er de alle som én forlags- og spekulationsudgaver. Specielt i Venedig tryktes der et utal af ridebøger, ironisk nok, eftersom der næppe kan have været mange heste i netop den by. Til gengæld var Venedig det helt store træfpunkt for tidens rejsende ungdom, og dermed var der også et marked for ridebøger, der tillige betingede, at litteratur hurtigt kunne spredes internationalt.

I Faysers tyske udgave af *Gli Ordini di Cavalcare* findes der træsnit både af bid, rideøvelser og såkaldte kampscener. Illustrationerne er imidlertid indbyrdes stilistisk forskellige og af noget uensartet kvalitet, men navnlig de såkaldte kampscener er meget fine, hvilket har medført, at de er blevet tilskrevet Jost Amman.¹⁸ I øvrigt er det karakteristisk, at typografi og illustration opslag for opslag indgår i fine harmoniske helheder. Både i kraft af disse kvaliteter og bogens emnemæssige

¹⁶ Faysers i: Vorrede an Günstigen Leser i *Künstlicher Bericht Und allerzierlichste Beschreibung de Edlen Hoesten und Hochberümbten hern Fricevici Grisonis*. . . Augsburg 1570.

¹⁷ Eksempelvis kendes der udgaver fra: 1580, 1599 og 1623.

¹⁸ Der er tvivl om Jost Amman virkelig er ophavsmand til kamp-træsnittene, se C. Becker: *Jost Amman Zeichner und Formschneider Kupferützer und Stecher*. . . Leipzig 1854, s. 127 og Andr. Andresen: *Der deutsche Peintre-graveur oder die deutsche Maler als Kupferstecher*. . . Leipzig, Danzig 1872-1878, I s. 419ff.

spændvidde må Löhneyssen have kendt Faysers bearbejdelse af Grisonne, og den må have påvirket og udfordret ham til at ville overgå den med sit eget værk.

Via Faysers fortale til udgaven erfarer man det overraskende, at hans oversættelse ikke har været den første af Grisones bog i Tyskland, og med sine henvisninger bringer Fayser os lige ind i centrum af de komplikationer, der forekommer at være typiske for de vilkår, hvorunder ridelitteraturen udfoldedes i denne periode. I modsætning til Löhneyssen, undser Fayser sig ikke for at nævne andre oversættere af Grisones berømte arbejde, idet anledningen til, at netop han har fået opgaven iflg. hans egne oplysninger er, at en oversættelse, som Marx Fuggers staldmester Veit Tuft har leveret i 1566,¹⁹ var så forfejlet, at sproget i den med Faysers ord var så snørklet og uforståeligt, at man ved læsningen af den følte det, som færdedes man i en ægyptisk labyrint.

Videre nævner Fayser en oversættelse, som Joseph Höchstetter har foretaget næsten samtidig med Veit Tuft, hvor det ikke er sproget men et andet forhold, der har påkaldt sig hans misbilligelse: „Als nemlich von dem Erbarh und Weidkundigen herren Joseph Höchstetter / in diser Ritterlichen Kunst fütreflich geübet / und der Italianischen Sprach erfahren / bekommen. Welcher nit andren sondren im selbs zu seinem besten unn frommen / die Translation ernanter Bücher erstlich gestalt / in gehaim gehalten (und noch) niemals gesunnen / durch sich selbs od andre dieselbige an Tag zugeben. Was derwegen unwillens aus der publicierung / unnd anderseits nachthailigem Schaden unn verlust / erwachsen / stehet uns nicht zu zumelden“.²⁰ Mon ikke dette er et udtryk for den tærskelsituation, som ridekunsten litterært befandt sig på i denne del af 1500-tallet. På den ene side var det for ridebogsforfatteren om at opnå berømmelse, og på den anden var det om at forhindre andre i at løbe med hemmelighederne, før man selv kunne drage nytte af dem, eller præsentere dem på bogens- og forfængelighedens marked.

Naturligvis kan man ikke med sikkerhed vide, hvad der har bevæget Höchstetter til ikke at trykke sin ridebog. Årsagen kan have været den helt enkle, at han først og fremmest har set sig selv som udøver af ridekunst og ikke som ridebogsforfatter. Det skulle være et underligt tilfælde, om Löhneyssen har kendt til netop denne ridebog, men sandsynligt er det, at han har haft mulighed for at benytte andre

¹⁹ Georg Fayser: Vorrede an Günstigen Leser, se note 16.

²⁰ Smsts. som note 19.

lignende, eftersom Bötner påstår, at Löhneyssen har haft flere sådanne håndskrevne bøger. I øvrigt er sagen enkel at undersøge, og undertegnede er langt heldigere stillet end Fayser, eftersom Höchstetters ridebog i dag findes på Det kgl. Bibliotek.²¹

Löhneysens ridebøger som boghåndværk

Der er 21–22 år mellem *Gründtlicher Bericht des Zeumens*, 1588 og *Della cavalleria*, 1609–10, og som ovenfor nævnt indoptages *Gründtlicher Bericht des Zeumens* i den nye bog. Da de to værker er stadier i en tematisk udvikling af emnet, kunne det være interessant at efterse, om denne udvikling også får konsekvenser med hensyn til bøgernes ydre form.

Sammenligner man *Gründtlicher Bericht*, 1588 og *Della Cavalleria*, 1609–10, fremgår det umiddelbart, at der er store ligheder mellem dem. Først og fremmest er de fælles om folioformatet, der som ovenfor påvist, formentligt er bestemt af den målestok, Löhneyssen har anvendt i forbindelse med beskrivelsen af de forskellige bid, og som antageligt har sin oprindelse i de håndtegnede og skrevne bidbøger. Det er også sådan, at de tilrettelæggelsesmæssige hovedprincipper i *Gründtlicher Bericht*, 1588 og i *Della Cavalleria*, 1609–10 er temmelig ensartede, men afgørende variationer på visse områder findes dog. Det er karakteristisk, at Löhneyssen både i 1588-bogen og i 1609–10-værket har opdelt sin klumme på den enkelte side i en række forholdsvis korte afsnit indledt med fine træskårne initialer. Kapiteloverskrifter er gennemgående udsmykket med varierende kalligrafilignende udsmykninger og vignetter. Sammenligner man *Gründtlicher Bericht*, 1588 med *Della Cavalleria*, 1609–10 på dette punkt, vil man se, at udsmykningen i højere grad ligner håndtegnet kalligrafi i det senere værk end i 1588-bogen. 1609–10-bogen låner på dette område i højere grad disse karakteristika fra den håndskrifttradition, som var gældende i det sene 1500-tal, når det gjaldt udformningen af prestigebetonede håndskrif-

²¹ H. P. Rohde skrev i 1956 i *Fund og Forskning* en artikel om især denne ridebogs prægtige bind. Det viste sig, at der på Nationalbibliothek i Wien findes endnu et eksemplar af dette håndskrift, men dette har dog fået en mere beskeden udformning. Undertegnede vil i en efterfølgende artikel undersøge den nærmere sammenhæng mellem wienerhåndskriftet og Thott 292, fol. Under alle omstændigheder svarer Höchstetters ridebog meget nøje til det signalement, som Bötner giver af de manuskripter, som Löhneyssen har benyttet i udarbejdelsen af sine egne ridebøger, og i den forbindelse er ikke mindst den ydre form, som Höchstetters bog har fået, interessant.

ter. Som et nærliggende eksempel på denne tradition kan man pege på Höchstetters håndskrevne oversættelse af Grisones *Gli Ordine di Cavalcare*, der i sin udførelse rummer flere af disse træk, og man kan konkludere, at Löhneyssens værk på disse punkter peger stærkt tilbage mod en veletableret håndskrifttradition.

I 1588-bogen er det kalligrafiske præg noget mindre udtalt i de vignetter og udsmykninger, der enten findes som en del af kapiteloverskrifterne eller ved afslutninger på kapitler og afsnit. I deres udformning adskiller de sig ikke markant fra de træk, man ellers kan opleve i så mange andre prestigeprægede bøger fra tiden. Sammenligner man initialer og brødskrift i de to værker, vil vi igen se dels en række ligheder dels nogle afgørende forskelle værkerne imellem, men først er det væsentligt at man erindrer sig de trykkerimæssige forhold.

Både 1588-værket og *Della Cavalleria*, 1609–10 må betegnes som privattryk. Sidstnævnte værk naturligvis, fordi det er trykt på Löhneyssens eget trykkeri i Remlingen. Hverken i *Gründtlicher Bericht*, 1588 eller i 1609–10-værket opgives der trykker eller trykkested, men Löhneyssen daterer og stedfæster sine bøger i fortalerne. For *Gründtlicher Berichts* vedkommende til den 3. januar 1588 Grüningen, og det oplyses, at den er trykt med kejserligt privilegium. Disse manglende oplysninger er en understregning af, at bogen alene er blevet trykt med henblik på Löhneyssens egne formål. Bortset fra denne ene bog er alle hans senere bøger dog med bjergværksbogen som undtagelse trykt i Remlingen.

Når også 1588-bogen betegnes som et privattryk, er det ikke alene af disse årsager, men også fordi bogen øjensynligt er udkommet uden noget kommercielt perspektiv, sådan som det f.eks. var tilfældet med Faysers tyske oversættelse af Grisones *Gli Ordine di Cavalcare*. Löhneyssen har først og fremmest været bundet af et afgivet løfte og formentligt haft en anden opfattelse af den kommercielle side end datidens gængse forlægger eller boghandler. Bogen har mere været en æressag end en god salgsartikel, og Löhneyssen har kunnet følge sine egne ønsker og krav med hensyn til udformningen af bogen uden at skulle tage videre hensyn til omkostningerne.

Ser man på anvendelsen af initialerne i *Gründtlicher Bericht*, 1588 og i *Della Cavalleria*, 1609–10 kan man konstatere, at det samme bogstav brugt som initial varieres, således at der i et opslag ikke forekommer gentagelse af den samme udformning af initialen, selv om samme bogstav indleder flere afsnit umiddelbart efter hinanden. Eksempelvis indledes en række instruktioner med Zum Ersten, Zum Zweiten o.s.v., hvor Z er

initial, men ingen af disse er ens udført. Unægteligt et luksuriøst træk, eftersom hvert initial er udført som træsnit, men ikke desto mindre er princippet gennemført i begge værker, og man genfinder de samme initialer i *Della Cavalleria*, 1609-10 som oprindeligt introduceredes i *Gründtlicher Bericht*, 1588.

Ser man nærmere efter, vil man se, at Löhneyssen i de senere bøger fra trykkeriet i Remlingen anvender samme form for fraktur som i *Gründtlicher Bericht*, 1588, men i mindre punktstørrelse. Måske har Löhneyssen på et eller andet tidspunkt mellem 1588-1609 ligefrem overtaget visse dele af materiellet fra det trykkeri, der har produceret bogen fra 1588, dog næppe brødskriften. Men sandsynligvis har Löhneyssen flyttet en del af trykkemateriellet til Remlingen, da det i nogen udstrækning synes genbrugt ved produktionen af de senere bøger, der som nævnt ganske vist bringes med brødskrift i en mindre grad og desuden beriges med andre kalligrafiske udsmykninger, ligesom værkerne på illustrationssiden forsynes med kobberstik. Endelig synes papirkvaliteten at blive ringere i 1609-10-værkerne end i *Gründtlicher Bericht*, 1588, ligesom det typografiske helhedspræg desuden forringes ved den mindre punktstørrelse i brødskriften.

Sammenligner man typografi og illustration i *Gründtlicher Bericht*, 1588 med *Della Cavalleria*, 1609-10, vil man se, at det nye værk på dette område ikke er slet så harmonisk tilrettelagt som 1588-bogen, idet der ikke synes at være den samme fine, ja næsten elegante balance mellem illustration og typografisk klumme. På mange måder repræsenterer *Della Cavalleria*, 1609-10 et overbud ikke alene med hensyn til behandlede emner, men også når det gælder værkets ydre form, idet tekst og illustration naturligvis må spejle bogens mange emner, men netop opfyldelsen af denne fordring har medført en ringere balance mellem tekst og illustration, og man må lidt ironisk konstatere, at *Della Cavalleria*, 1609-10 er ringere boghåndværk end Löhneyssens 22 år ældre debutbog. Muligvis er 1609-10-værket ikke tilrettelagt af den samme person, som disponerede 1588-værket. Om Löhneyssen måske selv har fået lyst til at stå for denne funktion, eller om hans position som trykkeriejer slavisk har gjort hans ønsker til lov for evt. fagfolk, kan vi ikke vide, men hvis det er tilfældet, virker det, som om ambitionerne som tilrettelægger i for høj grad er løbet af med ham.

Som nævnt findes der ikke kobberstik i 1588-værket, mens der benyttes kobberstik i vid udstrækning i 1609-10 værket, når det gælder om at vise bestemte rideøvelser, optog eller ridderspil. På dette punkt er Löhneyssens rideværk forud for sin tid, idet træsnittet med fremstilling

af den enkelte rideøvelse uden anden baggrund end papirets, indtil da var den gængse fremstilling. Men i de kobberstik, som anvendes i *Della Cavalleria* 1610, når Löhneyssen viser rideøvelser, har han ikke indskrænket sig til blot at vise rytteren til hest på en neutral baggrund, men han har udnyttet kobberstikket til at lade rideøvelserne fremstå på baggrund af forskellige miljøer. Det kan dreje sig om slotte eller borggårde som et prægtigt bagtæppe for rideøvelser eller ridderspil. Om disse scenerier har baggrund i en arkitektonisk virkelighed, eller om de mere er resultatet af en levende fantasi, vil det føre for vidt at afgøre indenfor rammerne af dette arbejde.

Gælder det fremstillinger af rideøvelser fra skolen på eller over jorden, demonstreres disse øvelser på baggrund af forskellige mere eller mindre „romantiske landskaber“, således at kobberstikket meget praktisk er delt horisontalt på midten. Rytteren eller rytterne viser deres øvelser i billedets forgrund, der hyppigt er fremstillet som en pløjet eller harvet mark, mens billedets bageste halvdel er reserveret landskaber med maleriske ruiner, med perspektivet åbent mod fjerne byer i horisonten eller mod afgrunde, floder eller farvande med skibe, eller afgrundene krydses af indviklede broer, der fører til fjerne borge, malerisk placeret på klippetoppe. Den kunstneriske værdi skal lades uomtalt, men man kan dog pege på, at denne fremstillingsform på en måde synes at understrege eller påpege Löhneyssens natursyn: Rytteren kultiverer eller dresserer sin hest i naturen. Lad så være, at det med alle de menneskelige spor i form af tilgroede borgruiner, afgrunde og fjerne byer drejer sig om et kulturlandskab med mere eller mindre kaotiske spor af menneskelig virksomhed. For god ordens skyld må det dog påpeges, at denne fremstilling af landskaber tillige kendes fra flere af de stambøger, der var så gængse for tidens unge rejsende, og formentligt drejer det sig snarere om givne konventioner end om en bevidst måde at anskue naturen på.

Det har været hensigten at introducere Löhneyssens ridebøger og påvise, at disse særprægede værker indholdsmæssigt og i henseende til ydre form repræsenterer et afgørende stadium i ridebogens udvikling. Gennem sit lange liv på kanten af to århundreder indoptog Löhneyssen i sit forfatterskab hele udviklingen fra den håndskrevne ride- og bidbog til det trykte, mere eller mindre, encyklopædiske hippologiske værk. Löhneyssen var ikke ensidigt berider eller ensidigt lærd. Han besad en praktisk ridemæssig baggrund, som han forstod at kombinere med humanistisk belæsthed. Det er denne kombination, hvor ridekunsten ikke alene anskues teknisk, men tillige sættes ind i en funktionel social

og naturbetinget sammenhæng, der gør Löhneysens ridebøger vel-egnede som indfaldsvinkel til et fortsat studium af den rolle, ridekunsten har spillet i renæssance- og barokkulturen.

FORTEGNELSE OVER GEORG ENGELHARD LÖHNEYSENS VÆRKER:

1588

Georg Engelhard Löhneysen: *Von Zeumen Gründtlicher Bericht des Zeumens und ordentliche Austeilung der Mundstück und Stangen wie dieselbenn nach eines jeden Pferdts arth und eigenschafft sollenn gebraücht werden. Mit Rom: Kay: Freiheit nicht nach zudrücken etc.* (Grüningen) 1588.

1609

Georg Engelhard Löhneysen: *Della Cavalleria Gründtlicher Bericht von allem was zu der Reutterei gehorig und einem cavallier davon zuwissen geburt. Mitt Röm Kay Privilegio.* (Remlingen) 1609.

1624: Se nedenfor under året 1610.

1729: Se nedenfor under året 1610

1977: Se nedenfor under året 1610.

1610

Georg Engelhard Löhneysen: *Gründtlicher Bericht vom Zeumen und ordentliche Ausstheilung der Mundstück und Stangen wie dieselben nach eines jeden Pferdes arth und eygenschafft gebraucht werden. Dessgleichen auch von allerley Ritterspielen sampt den darzu gehörigen Cardellen und Inventionen Item wie man die Pferde aff allerley Manier Schmücken und zieren sol und letztlich von mancerley arth und Inventionen der Schlitten. Allen liebhabern der Reuterey zuehren und gefallen gestellet. Mitt Rom. Kay May Privilegio.* (Remlingen) 1610.

1624: Georg Engelhard Löhneysen: *Della Cavalleria Das ist: Gründtlicher... Bericht von allem was zu dex... Reuterey gehörig.* Remlingen 1624.

1729: Georg Engelhard Löhneysen: *Neu-eröffnete Hof-Kriegs- und Reit-Schul.* Nürnberg 1729. Udg. af Valentin Trichter bey des heil. Röm. Reichs freyer Stadt Nürnberg bestallter Bereuter. Dette er en kommenteret udgave af berideren Valentin Trichter. Interessant derved, at det lærde 18. århundrede kommenterer senrenæssancens ridekunst på en særdeles grundig måde, idet Valentin Trichters kommentar flere steder er langt mere omfattende end Löhneysens oprindelige tekst.

1977: Georg Engelhard Löhneysen: *Della Cavalleria Gruendtlicher Bericht von allem was zu der reutterei gehoerig 2 Teile in einem Band.* 1977 Olms Presse, Hildesheim. New York.

Eftertryk af et eksemplar i Stadtbibliothek Braunschweig. Sign. III o/390. Den fejl-agtige paginering er bibeholdt. Eftertrykkets format er noget mindre end originaleksemplaret (33 × 24,50 cm); de oprindelige mål, der tillige er næsten identisk med de håndskrevne bidbøgers på Det kgl. Bibl. er 42 × 31 cm.

Ved at fremstille udgaven formindsket har man overset, at Löhneysen har haft en bevidst hensigt med at fastsætte det særlige folioformat, der skulle blive karakteristisk for hans ridebøger.

1617

Georg Engelhard Löhneysen: *Bericht vom Bergwerck Wie man dieselben Bauen und in guten Wolstandt bringen soll sampt allen darzu Arbeiten Ordnung und rechtlichen Process. Beshrieben durch G. E. Löhneyss: Fürstlichen Braunschweigischen Berghauptmann. Mit Röm: Kay: May: Freyheit nicht nachzudrucken Anno 1617.*

1690: Genoptryk (1690).

1622

Georg Engelhard Löhneysen: *Aulico Politica. Darin gehandelt wird, Von Erziehung... Junger Herrn.* Remlingen 1622.

1679: *Georg Engelhard Löhneysen: Hof- Staats- und Regier-Kunst / Bestehend in dreyen Büchern.* Frankfurt a.M. 1679.

Navneform:

Löhneysen-navnet findes på følgende måder: Löhneyss, Löhneysen. Her benyttes Löhneysen, på samme måde som i *Deutsche Biographie*. se her: ss.

SUMMARY

JESPER DÜRING JØRGENSEN: *An introduction to Georg Engelhard Löhneysens Books on horsemanship in the Royal Library*

The article attempts to place Löhneysen's two books on horsemanship, *Von Zeumen, Gründtlicher Bericht... 1588* and *Della Cavalleria ... 1609-10*, within the late 16th and early 17th century European tradition of books on horsemanship and in the more general framework of the history of the book and culture. Löhneysen's books are examined in the specific context of contemporary European books on riding and horsemanship, as well as from the point of view of book history demanded by their extraordinary physical form and character.

Löhneysen's production of books on horsemanship demonstrates a development which is actually almost identical to the shift within the genre from the purely hand-written and drawn description of bridles to the printed, more or less encyclopedic work on horsemanship which took place in the second half of the 1500s.

As the producer of books on horsemanship, Löhneysen was a special case. Not only did he write the books, but he printed them and apparently also did the layout of his own works. In about 1609 he set up a printing press at his manor in Remlingen in order to be able to print his own books. This activity only lasted a short time. Löhneysen died in 1622 and the press was destroyed a few years later during the chaos of the 30 years war. Thus Löhneysen's books on horsemanship were already relatively rare from a bibliographic point of view in the 1600s. This in itself would justify a closer examination of them, but Löhneysen's two works on horsemanship are also interesting in other ways. Löhneysen possessed the background of a practical horseman and the capability of combining this with humanistic learning: horsemanship was not viewed merely technically, but within the relevant social framework as a natural aspect of the cavalier's education. This makes Löhneysen's books on horsemanship suitable sources for determining the role and functions of horsemanship in Renaissance and Baroque court culture.